

ON İKİNCİ İMAM'IN GAYBETİ FİKRİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Cemil HAKYEMEZ*

ÖZET

“On ikinci İmam’ın Gaybeti Fikrinin Ortaya Çıkışı” isimli makalemiz, üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci bölümde gaybetin Müslümanlar arasındaki ilk tezahürleri ve ilk gaybet iddiaları ele alınmıştır. Muhammed b. el-Hanefiyye’nin gaybeti iddiaları ile başlanılan birinci kısım, Yahya b. Ömer’in gaybetinin halk tabanında çok yaygın olarak dillendirildiği dönemle sona erdirilmiştir. Şîa’da gaybet düşüncesiyle ilgili en önemli gelişme, Onbirinci İmam Hasan el-Askerî’nin ölümüyle birlikte yaşanmıştır. Bu konuyu ele aldığımız ikinci kısımda, ilk olarak Hasan el-Askerî öncesi siyasi durum özetlenmiş ve sonra da onun vefatının ardından Şîa içerisinde ortaya çıkan bölünmelere değinilmiştir. Daha sonra Hasan el-Askerî’nin Muhammed adında bir oğlunun varlığıyla ilgili tartışmalara geçilmiştir. Son bölümde ise, On ikinci İmam Muhammed Mehdi’nin gaybeti ve gaybet fikrinin İmâmiyye Şîasıyla birlikte bir inanç esası haline gelişi ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gaybet, Şîa, İmâmiyye, Mehdi, On ikinci İmam.

“THE OCCURRENCE OF TWELFTH IMAM’S OCCULTATION (GHAYBA) IDEA”

Abstract: The article is consist of three parts. In the first part, the first occultation allegations among muslims were put on the agenda and its appearances were taken up. First part which is begun with Muhammad b. Al-Hanafiyya’s occultation’s allocations was ended with the period in which Yahya b. Umar’s occultation thought is alleged pervasively. In the Shia the most important development concerned with occultation thought was experienced with the death of eleventh imam Hasan al-Askari. In the second part in which we dealt with this issue, firstly political situation before Hasan al-Askari was outlined and then was touched to the seperations which appeared after his death among Shi’ites. The third part is allocated to the Muhammad Mahdi’s occultation and this issue was come in occultation idea’s transformation to a complete faith together with Imamite Shi’ites.

Keywords: Occultation, Shia, Imamiyyah, Mahdi, Twelfth Imam.

GİRİŞ

Gaybet, kelime olarak “ğâbe”nin mastarı olup, yalnızlık, uzak kalma hali ve görünememe gibi anlamlara gelir. Bu kavram özellikle Şîi fırkalar tarafından kul-

* Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, e-mail: chyemez@gmail.com

lanılmış olup, liderlerinin ölmeyip gözden kaybolduğu ve hayatlarının, kıyamet sahnelerini başlatmak için uzatıldığı bir durum olarak ele alınmıştır.¹

İmâmiyye'ye göre imamet inancından söz edebilmek için iki esas gerekmektedir. Birincisi imamın nasla tayini, diğeri ise sonuncusunun gaybete gittiği iddia edilen on iki masum imama inanmak. İmâmiyye'yi diğeri Şîî fırkalardan ayıran en temel özellikler bunlardır. Biri olmadan böyle mezhepten söz edilemez.

Nas ilkesinin benimsendiği ilk dönem Şîîleri arasında İmâmî görüntüsü veren şahıslar olmasına rağmen, "on iki imam" şeklinde bir biçimlenme söz konusu değildi. Zira 260/874 sonrası On birinci İmam Hasan el-Askerî'nin ölmesi ve On ikinci İmam'ın gaybete gittiği iddiasına kadar böyle bir oluşum mümkün olmamıştır. Yani İmâmiyye mezhebinin geliştiği siyasî ve fikrî hareketliliğin vuku bulması 290/903'ü yıllarda olmuştur.² IV/X. asrın ikinci yarısında ise İmâmiyye akidesi ılımlı Şîîlerce büyük oranda kabul edilmiş ve sonuçta rakip Şîî zümrelerin çoğunluğu ortadan kaybolmuştur.

Müslümanlar Arasında İlk Gaybet İddiaları

Fırkalar içerisinde en çok parçalanıp kollara ayrılan olan Şîa, liderlerinden her birinin hayatında ve ölümlerinin ardından imamet konusunda ihtilâfa düşmüştür. Bir imamın ölüp halefinin tanındığı her bir devirde liderlik konusunda sorun çıkmış; ölen imamın taraftarlarından bir kısmı, imamın oğulları veya kardeşlerinden birinin imametini benimseme yoluna giderken bazıları da imamın ölmemiş olup gaybette olduğunu iddia ederek onun dönüşünü beklemişlerdir. Bu problemler neredeyse hiç birisi üzerinde ittifak edilmeden gelecek imamın seçilmesiyle çözümlenmiştir. İsmailîlerin durumu hariç Şîa'nın büyük kısmı, sonunda İmâmiyye veya İsnâşeriyye çatısı altında tek bir çizgide birleşmiş, muhalifleri ise zamanla varlıklarını büyük oranda kaybetmişlerdir.³

Müslümanlar arasında, kendisine kutsal nitelikler atfedilen bir kişinin gizlenmesi anlamındaki gaybet öğretileriyle ilk karşılaşılması, mevali arasında yayılan Keysaniyye ile birlikte olmuştur. O dönemde henüz küçük çaplı bir grup olan Keysaniler,⁴ Muhammed b. el-Hanefiyye (81/700)'nin Radvâ dağında yetmiş sene gizli kaldıktan sonra ortaya çıkarak iktidarı ele geçireceğini ve Beni Ümeyye'den kendilerine zulmedenleri öldüreceğini iddia etmişlerdi.⁵ Bundan sonra hemen hemen tüm Şîî gruplar, imamlarının ölmediği, vefatlarının zahirde olduğu, yakında geri dönüp düşmanlarından intikam alacağı fikrini ileri sürmüşlerdir.⁶ Zamanla

¹ Krş. Crow Douglas S., "Ghaybah", *Encyclopedia of Religion*, V, 540; E. Ruhi Fıglalı, "Gaib", *DİA*, XIII, 292; Avni İlhan, "Gaybet", *DİA*, XIII, 410.

² Krş. Moojan Momen, *An Introduction to Shi'i Islam*, s. 80.

³ Marshall C.S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 339.

⁴ Abdülaziz ed-Dürî, "Abbasî Propagandası Sürecinde ve Abbasîlerin İlk Asrında Mehdi Tasavvuru", çev. M. Bahaüddin Varol, *İSTEM*, Sayı. 3, 2004, s. 220.

⁵ en-Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, s. 27.

⁶ Josef Van Ess, "Das Kitab al-Irğâ' Des Hasan b. Muhammed b. Al-Hanafiyya" *Arabica* 1974 (21/20-

kökleşmeye yüz tutan bu inanç, başarısızlığa uğrayan Şii isyan hareketlerinin büyük çoğunluğu açısından dağılmaktan kurtarıcı bir etkiye sahip olmuştur. Liderlerinin vefatıyla bir kısmı bunu kabul edip kendilerine yeni bir imam ararken, diğer bazıları ise ölümünün gerçekliğini reddederek yakında geri dönme umudu ile beklemeye başlamışlardır.⁷

Bununla birlikte İslâm Mezhepleri Tarihi kaynak eserlerinde, hakkında gaybete gittiği iddia edilen ilk şahsın Hz. Ali olduğu iddia edilir. Bu görüşü ileri sürenlere, Abdullah İbn Sebe'ye uyanlar anlamında "es-Sebe'iyye" denir. Bunların, Ali'nin öldürülmediği ve ölmediğini, asasıyla Arab'ı te'dib edinceye ve zulümle dolmuş olan dünyayı adalet ve iyilikle dolduruncaya kadar da ölmeyeceğini⁸ iddia ettikleri öne sürülür. Bazılarına göre İbn Sebe, Hz. Musa ve Yuşa b. Nûn hakkında Yahudi iken söylediklerini, İslâm'a girişini müteakip, Resûlullah'ın vefatından sonra Hz. Ali için söylemiştir.⁹

Başta Nevbahtî (300/912) olmak üzere, bazı Fırak ve Makâlât türündeki eserlerde geçen bu bilgilere dayanarak böyle bir iddianın önemli bir taraftar kitlesi tarafından benimsendiğini ileri sürmek oldukça zordur. Zira hicri birinci asırla ilgili yapılan çalışmalarda, Hz. Ali'nin gaybete gittiği yönünde iddialarda bulunan bir grubun varlığı yönünde herhangi bir bilgiye rastlanmaz. Yukarıda da ifade etmiş olduğumuz gibi, ilk gaybet iddialarının toplum gündemine girmeye başlaması, birinci asrın sonlarından Muhammed b. el-Hanefiyye (81/700)'nin ölümünün ardından itibaren olmuştur.¹⁰

Kerbela olayından sonra Emevî iktidarına karşı öfkesi kabaran Alioğulları, orada ölenlerin kanını yerde bırakmamak ve onların intikamını almak amacıyla Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sakafî'nin etrafında toplanmışlardı. Onların, Muhtar'ın 67/686'daki başarısızlığından sonra eski durumlarına geri dönememeleri ve imam olarak gördükleri¹¹ Muhammed b. el-Hanefiyye'nin, Abdümelik b. Mervan'ı 73/692 yılında halife olarak tanımasından¹² sonra aralarında, kıyamet gününden önce gelecek bir kurtarıcı beklentisi oluşmuştu. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin 81/700 yılında ölümü üzerine dikkatler tekrar kendisine yönelmiş ve bir süre

→

52), s. 44; Douglas, "Ghaybah," V, 540; Ferhad Daftary, *İsmâililer; Tarih ve Kuram*, ss. 89-90; Fiğlalı, "Gaib", *DİA*, XIII, 292; Said Amir Arjomand, *The Crisis of the Imamate and the Institution of Occultation in Twelver Shi'ism: A Sociohistorical Perspective*, Int.I. Middle East Stud. Sayı. 28, s. 492; Arzina R. Lalani, *Early Shi'i Thought "The Teachings of Imam Muhammed al-Baqir"*, London 2000, s. 34; Cemil Hakyemez, "Mehdî Düşüncesinin İtikadileşmesi Üzerine", *GÜÇİFD*, 2004/1, c. III, sayı. 5, ss. 131-133.

⁷ Yaşar Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, s. 217; Avni İlhan, *Mehdilik*, ss. 52-53.

⁸ Nevbahtî, *Fıraku's-Şia*, s. 19; Eş'arî, *Makâlât*, I, 87; İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belağa*, VIII, 120.

⁹ Nevbahtî, *Fıraku's-Şia*, 20.

¹⁰ Bkz. Sıddık Korkmaz, *Tarihin Tahriği -İbn Sebe Meselesi-*, ss. 190-192.

¹¹ İbn A'sem el-Kûfî, *el-Fütûh*, V-VI, 272; Montgomery Watt, *İslam'da Siyasal Düşüncenin Oluşumu*, s. 76.

¹² Bu biat için bkz. Belâzurî, *Kitabu Cumelin min Ensâbi'l-Eşraf*, III, 469; İbn A'sem el-Kûfî, *el-Fütûh*, V-VI, 393-396.

sonra da onun ölmeyip sadece gizlendiğini iddia etmeye başlamışlardı. Onlar bu şekilde, kıyamet gününden önce gaybetten çıkıp adaletsiz ve despotlukla yönetilen yeryüzünü adalete kavuşturacak, yaşayan mehdî iddiasını ilk gündeme getirenler olmuşlardır.¹³

Hicrî birinci asrın sonlarına doğru Muhammed b. el-Hanefiyye'nin oğlu Ebu Hâşim Abdullah (98/716)'ın, Alioğullarının yeni lideri olarak ortaya çıkması, Muhammed b. el-Hanefiyye (81/700)'nin dönüşüne ilişkin görüşü geriletmiş ve babasının yapamadığını Ebû Hâşim'in gerçekleştireceğine dair büyük umutlar doğmuştu. Ancak Ebû Hâşim'in de başarıya ulaşmadan vefat etmesi, önceden oluşan krizin tekrar yenilenmesine neden olmuştur. Taraftarlarından bir kısmı, onun ölmeyip halen gaib veya gizlenmiş olduğunu, "*el-Mehdiyyu'l-Muntazar*" olarak geri döneceğini iddia etmeye başlamıştı.¹⁴

Alioğulları, Ebû Hâşim'in başarısızlığından kısa bir süre sonra ise, Ehl-i Beyt'ten biri olup Emevî iktidarının son dönemlerinde İsfahan'da iktidara karşı bazı başarılar elde eden Abdullah b. Muaviye b. Abdullah b. Cafer et-Tayyar (129/746-747)'in etrafında toplanmışlardı.¹⁵ Ancak Abdullah b. Muaviye'nin yenilgiye uğrayıp öldürülmesi, taraftarları üzerinde şok etkisi yapmıştır. Onlardan bazıları, bu Alioğlu iktidarının yıkıldığı haberine dayanmamış olduğundan, Abdullah b. Muaviye'nin ölmeyip İsfahan dağlarında ikamet ettiğini, liderliğini Hâşim oğullarından, yani Ali ve Fâtıma'nın torunlarından bir adama teslim etmeden asla ölmeyeceğini söylemişlerdi.¹⁶ Diğer bir kesimi de, onun Hz. Nebi'nin kendisini müjdelediği Mehdî olduğunu iddia etmişti.¹⁷

Buraya kadar ifade ettiklerimizin dışında Emevîlere karşı mücadele edip başarısızlıkla neticelenen isyanları sonucu vefat eden diğer bazı şahıslar da olmuştur. Ancak bunları ifade etmeye gerek duymadık. Bununla birlikte gaybet iddialarının daha sonra Abbasîler döneminde artarak devam ettiğini görmekteyiz.

Emevîlerin yıkılışı ilk etapta Alioğulları için iktidarı ele geçirme yönünde büyük umutlar doğurmuştu. Ancak o ana kadar birlikte oldukları Abbasîler, liderliği ele geçirmelerinden itibaren kendilerinin en ciddî rakipleri olan Alioğullarına karşı cephe almışlardı. Alioğullarının Emevîler döneminde uğramış oldukları baskı ve sindirme politikaları bu şekilde Abbasîlerin kurulmasıyla birlikte aynen devam etmiştir. Beklentilerinin de boşa çıkmasıyla Alioğullarından bir kesimi tekrar isyan hareketlerine girişmiş, fakat sonuçta başarı sağlayamadıkları isyanlarının ardından bazı taraftarları, bir süre liderlerinin dönüşünü beklemeyi tercih etmişlerdir. Onlar, kendilerini kurtaracak lider olarak gördükleri en-Nefsü'z-Zekiyye

¹³ Wadad al-Qadi, "The Development of the Term Ghulat in Muslim Literature with Special Reference to the Kaysaniyya.", *Akten das for Arabistik und Islamwissenschaft*, s. 301.

¹⁴ Bkz. Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, s. 28.

¹⁵ Taberî, *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, VII, 302-309, 371-374.

¹⁶ Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, s. 31.

¹⁷ Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, s. 31; Eş'arî, *Makâlât*, I, 97; Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğni*, XX/II, 178.

(145/762)'nin Kâim ve el-İmam el-Mehdî olduğunu, ölmeyip Mekke yolu üzerindeki Hacer bölgesinde el-Alemiyye veya Tamiyye isimli dağda yaşadığını iddia etmişlerdi.¹⁸

Benzer iddialar, Nefsü'z-Zekiyye'nin¹⁹ ölümünden bir süre sonra, döneminde kendisine Alioğullarının lideri gözüyle bakılan Cafer es-Sadık (148/765) ile ilgili de olmuştur. Vefatının ardından taraftarları birçok gruba ayrılmış, bir kısmı Cafer es-Sadık'ın ölmeyip diri olduğunu, ortaya çıkıp insanların başına geçmeden ölmeyeceğini iddia etmişti. Bunlar, reisleri Basralı İbn Nâvûs'a nispetle Nâvûsiyye diye isimlendirilmişlerdir.²⁰

Cafer es-Sadık'ın çoğu taraftarı, onun ölümünün ardından Musa el-Kâzım (183/799)'ün imametine inanmıştı. Musa'nın Bağdad'da bir hapisanede ölümü, gaybet iddialarını tekrar gündeme getirmiştir. Yandaşları, vefatının ardından, ölümünü kabul eden ve onun yerine İснаaşeriyye'nin sekizinci imamı Ali er-Rıza (203/818)'yü halefi olarak seçtiğini savunan Kat'iyye ile onun vefatı gerçeğini kabul etmeyen ve imameti Musa Kâzım'da durduran Vâkifa isimli iki temel kola ayrılmıştır. Vâkifa'ya göre Musa b. Cafer ölmeyip gaybete gitmişti. Yeryüzünün Doğu ve Batısına sahip olana kadar da ölmeyecekti. O, zulümle dolmuş yeryüzünü adalete kavuşturacak el-Kâim'di.²¹

Musa Kâzım sonrası ihtilâflar neticesinde Vâkifilerin gaybet iddiaları, konuyla ilgili bazı rivayetlerin kayda geçirilmeye başlamasına ve gaybetin halkın zihninde belli bir yer etmesine yol açmıştır. 250/864'te patlak veren Alioğlu isyanı, el-Kâim el-Mehdî'nin ortaya çıkmasıyla ilgili bu beklentilerin yoğun olduğu önemli hareketlerden biridir. Birçok tarihçi tarafından, 250-51/864-65 yıllarında Kûfe, Taberistan, Rey, Kazvin, Mısır ve Hicaz bölgelerinde patlak veren Alioğlu isyanlarının sorumlusu ve lideri olarak gösterilen Yahya b. Ömer, Halife Müstaîn (248-252/862-866) dönemindeki son ayaklanmasında öldürülmüştür. Taraftarları "o öldürülmemiştir ve kaçmamıştır, o kuyuya girmiştir" şeklinde bağrışarak büyük bir infial meydana getirmişlerdi.²²

Yahya b. Ömer'in ölümüyle sonuçlanan bu isyan sonrasında, onun gaybete girdiği şeklindeki beklentilerin kitleler tarafından da dillendirilmesi, bu inancın

¹⁸ Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, ss. 53-54; Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğni*, XX/I, 184; Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 27; Neşvânü'l-Himyerî, *Hûru'l-'în*, s. 208.

¹⁹ Hâşimoğullarının Ebvâ'da kendisine beyat ettiği Muhammed b. Abdullah b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Talib veya en-Nefsü'z-Zekiyye (145/762), Emevî iktidarına karşı bir ayaklanma emeli taşıyordu. Ancak Abbâsî Devleti'nin kurulmasıyla birlikte kısa zamanda gücünü yitirmiş ve kendisine bey'at edenler dağılmaya başlamıştır. Buna rağmen etrafında kalan az bir toplulukla Medine'de 145/762 yılında kıyamı başlatmıştır. Mekke ve Yemen'i de ele geçirmekle birlikte birkaç ay sonra öldürülmüştür. Yakûbî, *Tarihü'l-Yakûbî*, II, 374-376; Taberî, *Tarih*, VII, 609.

²⁰ en-Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, ss. 46-47; Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, s. 57.

²¹ en-Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 47-48; Eş'arî, *Makâlât*, I, 103-104; Şehristani, *el-Müel*, 170; Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, 68.

²² İsfahanî, *Mekâtîlü'l-Talibiyîn*, s. 509. İlk gaybet iddialarıyla ilgili ayrıca bkz.: H. İbrahim Bulut, "Şii Fırkalarda Gaybet ve Ric'at İnancı", *İslamiyat Dergisi*, 8(2004), ss. 139-156.

toplum içerisinde önemli derecede yer ettiğini göstermektedir. Bu durum, Hasan el-Askerî (260/874)'nin bir oğlu olup gaybete gittiği iddiasını ileri süren İmâmiyye açısından önemli avantajlar sağlamıştır. Zira İmâmîler, kendilerinden Vâkıfa gibi grupların oluşturduğu gaybet rivayetlerini tamamen kendi bakış açılarına göre yorumlayarak kayda geçirmiş ve bu şekilde On ikinci İmam'ın gaybetinin doğrulanması yönünde Şîî toplumun bilincini kuşatmaya almışlardır.

ON İKİNCİ İMAM'IN VARLIĞI

Gaybet fikrinin İmâmiyye tarafından benimsenmesi ve ardından bir inanç esası haline getirilmesine sebep olan başlıca olay, Hasan el-Askerî'nin, ardında bir halef bırakmadan vefat etmesidir.

İsnaaşeriyye'nin on birinci imam olarak kabul ettiği Hasan el-Askerî, 232/846 senesi Rebiulahir ayında Medine'de doğdu. 233/847 yılına doğru, Abbasî halifesi Mütevekkil tarafından, babası Ali el-Hâdî (254/868) ile birlikte Samerra'ya getirilmesi emredildi. Ömrünün sonuna kadar orada göz hapsinde tutuldu. 8 Rebiülevvel 260/2 Ocak 873'te Samerra'da vefat etti.²³

Hasan el-Askerî'nin, kendine halef olacak birinin var olduğunu ilan etmeden vefat etmesi, imametın zorunlu olduğuna inanan Şîîler arasında büyük bir karışıklığa neden oldu. Bir kısmı Hasan el-Askerî'nin gaybetini, diğer bir kısmı kardeşi Cafer'in imametini, bir başka grup babasının sağlığında ölen diğer kardeşi Muhammed'in imametini, bazıları Hasan el-Askerî'nin oğlunun varlığını, diğer bazıları ise Hasan'ın ölümüyle imametın sona erdiğini iddia etmiş, bir bölümü de neye inanacağına karar verememiştir. Bununla birlikte çoğunluğu oluşturan kesim, Hasan'ın bir oğlunun olmadığına inanmaktaydı.²⁴

Tüm bu bölünmeler, şaşkına dönmüş Şîîlerin büyük bölümünün, Hasan el-Askerî'nin on ikinci imam olacak bir oğlu olduğuna inanmadıklarını göstermektedir. İmamet meselesinin Şîîler arasında temel sorun olduğu ve herhangi bir Ehl-i Beyt mensubunun imametle ilgili görüş ileri sürecektir yeterliliğe sahip olup bu şaşkınlıktan avantaj elde ederek önemli bir taraftar kitlesine sahip olabileceği o günlerde İmâmiyye içerisindeki bölünmelerin sayısı zamanla daha da artmıştır.²⁵

Hasan el-Askerî'nin 260/874 yılında ölümüyle ortaya çıkan tartışmalar, sefirlik iddialarının da devreye girmesiyle daha da karmaşık hale gelmiştir.²⁶ Oluşan kargaşanın, hicrî dördüncü asrın son çeyreğine kadar devam ettiği görülmektedir. Bu dönem zarfında gündeme getirilen rivayetler ve kelâmcıların da devreye girmesiyle on ikinci imamın imametini iddia edenlerin dışındakiler tüm varlıklarını

²³ Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, s. 79; Kummî, *Kitabu'l-Makâlât ve'l-Fırak*, s. 102; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 199; İbn Bâbeveyh el-Kummî, *Kemâlü'd-Dîn ve Tamamü'n-Ni'me*, I, 43; Şeyh Müfid, *el-İrşâd*, II, 313, 336; Hatib el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, VII, 366; Adil Nuvayhız, *Mucemü'l-Müfessirîn*, X, 142.

²⁴ Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, s. 79.

²⁵ Abdulaziz Abdulhussein Sachedina, *Islamic Messianism: The Idea of Mahdi in Twelver Shi'ism*, s. 53.

²⁶ Sefirlik meselesiyle ilgili bkz. Cemil Hakyemez, *Gaybet İnancı ve Şîîlik'teki Yeri*, ss. 90-116.

kaybetmişlerdir.²⁷ Bununla birlikte Hasan el-Askerî'nin vefatından itibaren bu döneme gelinceye kadar belli zamanlarda farklı gruplar diğerlerine üstünlük sağlamış olabilirler. Fakat mevcut kaynaklardan yola çıkarak bunların gerçek durumlarını tam olarak kestirebilmek oldukça zordur. Bu süreçle ilgili kesin olarak bildiğimiz şey, Şiîlerin önemli kesiminin imametin kesintiye uğramasını bir türlü kabul etmek istememeleriydi. Hasan el-Askerî'nin bir oğlunun olduğunu iddia eden İmâmîyye ise bu zaman dilimi içerisinde taraftar olarak diğerlerine oranla çok az bir kitleye sahipti. Hasan b. Ali'nin halefinin imametini ve gaybete gittiğini iddia edenlerin, diğer tüm Şiîlere muhalefet eden küçük bir topluluk olduğu İmâmî âlim Nu'manî (360/971) tarafından da doğrulanır. Ona göre Şiîlerin büyük bölümü halef hakkında şöyle düşünmekteydi: "O nerededir? Ne zamana kadar kayıp duracak? Şu an kaç yaşındadır? Seksen küsur yaşında olmalı. Bir kısmı, onun öldüğünü, bir kısmı böyle birinin doğmuş olmadığını iddia etmekte ve ona inananlarla alay etmekteydi.²⁸ Nu'manî'nin bu ifadelerinden sonra İbn Bâbeveyh (381/991) de, *Kemâlu'd-dîn* adını taşıyan kitabının girişinde, Şîa'yı darmadağın eden bu şaşkınlık haline değinirken, "Şîa'dan bana gelip gidenlerin çoğunun gaybet konusunda şaşkınlığa düştüklerini ve Kâim konusunda içlerinde kuşkular taşıdıklarını gördüğünü" söylemektedir.²⁹

Mesela Küleynî *el-Kâfi*'de Medineli Tâlibîlerden bir kesimin On birinci İmam'ın bir çocuğunun olduğu görüşünden vazgeçiş olayını kaydeder.³⁰ Sonraları Tûsî (460/1067)'nin ifade ettiğine göre ise İbn Ebi Ganîm el-Kazvinî ile birlikte Şîa'dan bir grup, Hasan el-Askerî'nin halefsiz öldüğünü ileri sürmekteydi.³¹

Aslında İmâmîyye veya İsnaaşeriyye'nin ana bünyesini oluşturan Kat'iyîye Şîası, Hasan el-Askerî (260/874)'nin halefsiz vefat etmesiyle ya imametten vazgeçmek veya imamlığın kesintiye uğradığını kabul etmek ya da vefat eden imamın gizli bir oğlunun bulunduğunu söylemek zorundaydı. Bu gruplar arasında, Nevbahtî (300/912)'nin on ikinci olarak saydığı İmâmîyye ve onunla birlikte Ebû Hâtim er-Razî (322/934)'nin de kabul ettiği altı, yedi ve sekizinci fırkalar, Hasan'ın bir erkek çocuğu olduğunu veya bu çocuğun ana karnında bulunduğunu iddia etmişlerdi. Onların böyle birinin varlığını ileri sürmelerinin sebebi, bu fırkaların görüşlerinden de anlaşılacağı üzere, imametin kesintiye uğrayabileceğini bir türlü kabul edememeleriydi. Bundan dolayı onlardan altıncı fırka bu çocuğun, babasının ölümünde iki yaşında olduğunu, yedincisi onun ana karnında sekiz aylık olduğunu, sekizinci fırka ise sadece ana karnında olduğunu söylemişti.³²

²⁷ Bkz. Şeyh Müfid, *el-Fusûlü'l-Muhtâra mine'l-Uyûni ve'l-Mehâsin*, s. 261.

²⁸ Nu'manî, *Kitabu'l-Çaybe*, ss. 157-158.

²⁹ İbn Bâbeveyh, *Kemâlu'd-Dîn*, I, 2-3.

³⁰ Küleynî, *el-Kâfi fi İlmi'd-Dîn*, II, 456-457.

³¹ Tûsî, *Kitabu'l-Çaybe*, s. 285.

³² Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, ss. 84-86; Ebû Hâtim er-Razî, *Kitâbü'z-Zîne*, ss. 292-293.

İmâmiyye ise onun varlığını iddia etmekle birlikte, yaşı konusunda herhangi bir görüş belirtmemiştir.³³

Diğer taraftan Hasan el-Askerî'nin oğlunun doğum yeri ve tarihindeki bu ihtilaflar, aslında böyle bir çocuğun doğduğuna dair somut bir bilgi bulunmamasından ileri gelmektedir. İmâmî Nevbahtî (300/912) de dâhil olmak üzere muasırı olduğu tüm fırka yazarları, Hasan el-Askerî'nin bir oğlu olmadığını kabul ederler. Ancak başta İmâmiyye olmak üzere Şîa'nın yok olacağını fark eden bir kısım Kat'iyye Şîası, varlıklarını sürdürürebilmek için imametini devâm ettiğini sürekli gündemde tuttular. Hasan'ın kardeşi Cafer'e olan düşmanlıklarından dolayı da imametini Hasan ve Hüseyin'den sonra iki kardeşle olmayacağını³⁴ ısrarla vurguladılar. Diğer kardeş Muhammed de babasından önce vefat ettiği için tek alternatifleri kalmıştı. O da, önceden Şîa'nın yabancı olmadığı, Hasan'ın kaybolan bir oğlunun varlığında ısrar etmekte. Onlara göre dönemin Abbasî halifesi, böyle birinin saklandığını bildiği için Hasan el-Askerî'nin kardeşi Cafer'in mirastan hak talebini kabul etmemiştir.³⁵ Bu yüzden başta Küleynî (329/941) ve Ali b. el-Hüseyin el-Kummî (329/941) olmak üzere dönemin İmâmî hadisçileri, konuyla ilgili Muhammed el-Bakır ve Cafer es-Sadık gibi önceki imamlarına isnat ettikleri birçok rivayet aktardılar. Onlar bu rivayetlerin bir kısmını Muhammed b. Halid el-Berkî (274/887 veya 280/893) gibi kendinden önceki hadisçilerden aldıklarını söylerler. Fakat söz konusu âlimin, bu döneme bizzat şahit olmasına rağmen eserinde ne on ikinci imamın isminden ne de onun gaybetinden bahsettiği görülmektedir.

İmâmîlerin "Abbasîler ve Cafer'in taraftarlarından korktukları için bu çocuğun doğumunun babası tarafından gizli tutulup sadece yakın arkadaşlarından güvendiklerinin bilmesine izin verildiği" şeklinde haberler yayarak bu belirsizliği bir süreliğine de olsa atlatmaya çalıştıkları görülmektedir. İmâmîlere göre Ebû Cafer el-Ömerî, On ikinci İmam'ın var olduğunu taraftarlarından Abdullah b. Cafer el-Himyerî'ye açıklamış fakat ismini araştırmaması için ona uyarıda bulunmuştu. Bu iddialarını doğrulamak için de, Kâim'in cisminin görünmeyeceği, ismiyle de anılamayacağına dikkat çeken birçok rivayeti³⁶ devreye soktular. Muhammed el-Bakır'dan aktarılan bir rivayette Hızır, Ali'ye, on bir imamın ismini sıraladıktan sonra sıra on ikinci imama gelir ve şöyle der: "Ortaya çıkıp zulümle dolu yeryüzünü adalete kavuşturana kadar künyelenemeyip isimlendirilemeyecek Hasan b. Ali'nin oğlu bir adama şahadet ederim."³⁷ Bununla birlikte, Muhammed b. el-Hasan'ın varlığını doğrulamak için de, "Kâim'in ismi Hz. Peygamber'in ismi,

³³ Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, ss. 90-93.

³⁴ Bkz. Küleynî, *el-Kâfi*, II, 39-40.

³⁵ İbn Bâbeveyh, *Kemâlü'd-Dîn*, II, 479.

³⁶ Küleynî, *el-Kâfi*, II, 117, 127; İbn Bâbeveyh, *Kemâlü'd-Dîn*, II, 648.

³⁷ Kummî (Baba Sadûk), *el-İmâme ve't-Tabsıra mine'l-Hayre*, ss. 107-108; Küleynî, *el-Kâfi*, II, 468-470.

babasının ismi de Vasî'nin ismidir"³⁸ şeklindeki o meşhur rivayeti aktarma gereği duydular.

Hasan el-Askerî'nin bir oğlu olduğunu ispat için bir taraftan Ahbarî âlimlerin, onun varlığı ve onu görenlerle ilgili pek çok hadis aktardığı müşahede edilirken,³⁹ diğer taraftan da Ebû Sehl İsmail b. Ali Nevbahtî (311/923) ve aynı dönemlerde yaşamış olan Muhammed b. Abdurrahman b. Kibbe er-Razî gibi İmâmî kelâmcıların devreye girdiklerini görülmektedir. Meselâ İmam Mehdî'nin varlığı konusunda aklî deliller getirmeye çalışan Ebû Sehl en-Nevbahtî, gaybetten otuz yıl sonra yazdığı *et-Tenbîh* adlı eserinde şöyle demişti: "Şîa mensupları, Allah'ın, Peygamberin ve dînin bütün konularını aklî delil ile bildikleri gibi Hasan'ın oğlunun varlığını da aklî delille bildiler."⁴⁰

İmamın varlığını aklî delillerle kanıtlamaya çalışan diğer ünlü İmâmî kelâmcı İbn Kibbe er-Razî (310/922) de, bu ispat sürecine en büyük katkısı olanlardan biridir. Meselâ o, On ikinci İmam'ın farklı doğum tarihleriyle ilgili Zeydiyye âlimleri ve Ebu'l-Kasım el-Belhî (319/931) gibi Mu'tezilîler tarafından kendilerine yöneltilen eleştirilere şöyle cevap vermişti: "Siz Allah'ın kitabında Hz. İsa'nın beşikteyken *"ben Allah'ın kuluyum, bana kitap verdi, beni peygamber ve her yerde mübarek kıldı"* ayetini görmüyor musunuz? Allah ona küçüklüğünde hüküm vermişti. Benzer durum İmam için de geçerlidir." Yine bazı Zeydîlerin, insanların çoğunun Hasan b. Ali'nin çocuğu olmadığına inandıklarını söylemeleri üzerine İbn Kibbe, "İsrailoğulları da Mesih (İsa) konusunda şüphe etmekteydi, hatta bu yüzden Meryem'e bile iftira etmişlerdi" demiştir.⁴¹

ON İKİNCİ İMAM'IN GAYBETİ

Şîa imamet teorisi İslam'ın ilk asrının sonlarından itibaren kademeli olarak gelişerek hicri ikinci asrın ortalarında Hişâm b. el-Hakem (179/795) ile birlikte belli bir şekil almış ve bu dönemden sonra da Şîî doktrinin temel özelliği haline gelmişti. Sonraki yüzyılda, On birinci İmam Hasan el-Askerî'nin ölümüne kadar önemli bir değişimle karşılaşmamıştır. Fakat hicri dördüncü asrın ortalarında imamet doktrinine önemli bir ilave yapıldığı görülmektedir. Buna göre imamların sayısı on iki olup, bunların sonuncusu gaybete gitmiştir. Kâim Mehdî olarak dönüncüye kadar da gaybette kalacaktır. Gaybet, ard arda gelen iki ayrı zaman dilimine ayrılır: İmamın dört elçisi tarafından temsil edildiği, 260/874'ten 328/940'a kadarki dönem Küçük Gaybet ve 329/941'dan itibaren, süresini sadece Allah'ın bildiği zamana kadarki dönem de Büyük Gaybet Dönemi'dir. On İki İmam Şîası, yani İsnaaşeriyye'yi ilk İmâmîlerden ayıran bu düşüncedir.⁴²

³⁸ Nu'manî, *Kitabu't-Tenbîh*, s. 181.

³⁹ Bkz. Küleynî, *el-Kâfî*, II, 117-125.

⁴⁰ "Kitabu't-Tenbîh", İbn Bâbeveyh, *Kemâlü'd-Dîn*, I, 90-91.

⁴¹ İbn Bâbeveyh, *Kemâlü'd-Dîn*, I, 79-80.

⁴² Krş. Etan Kohlberg, "From Imamiyya to Ithna-'Ashariyya", *BSOAS.*, c. 39, sayı. 521-534, 1976,

On birinci imam Hasan el-Askerî (260/874)'nin bir oğlu olmadan ölümüyle meydana gelen imamet krizinin, yoğun gayretler sonucunda oluşturulan gaybet doktriniyle çözüme kavuşturulabildiğini daha önce ifade etmiştik. Ancak bu düşünce, Şîa'nın üzerinde birleştiği bir inanç esası haline gelmesine kadar çok uzun süreli tartışma ve iç çatışmaların yaşandığının bilinmesi önemli bir husustur.

İmamet konusu Hasan el-Askerî'nin ani vefatının hemen ardından Kat'iyeye Şîasî içerisinde ister istemez sorgulanmaya başlamıştı. O döneme gelinceye kadar Şîi toplumu içerisinde yaygın bir düşünce haline gelmiş olan gaybet iddiası, bazı kesimler için hazır ve kolay bir çıkar yol olarak bulunmuştur. Aralarından bazıları bu iddialarını Hasan'ın vefat tarihi olan 260/874 yılından hemen sonra gündeme getirmiş olabilirler. Fakat böyle karışık bir ortamda düşüncelerinin hem entelektüel boyutta hem de halk tabanında yaygınlık kazanması için zamana ihtiyaç vardı. Bu süreç zarfında bir taraftan On ikinci İmam'ın gaybetini destekleyecek rivayetlerin üretilmesi, diğer taraftan da, ileri sürülen delillerin akıl süzgecinden geçirilerek mantıki tutarlılıklarının sağlanması gerekmektedir. İmâmiyye diye nitelenecek grup içerisinde bu yönde kısmî bir konsensüsün sağlanması en azından yirmi yıllık bir zamanı gerektirmiştir. Bundan dolayı, On ikinci İmam'ın son imam olarak gaybete gidip halk tarafından hiç görünmeyeceği şeklindeki bir inancın formüle edilmesi, Hasan el-Askerî (260/873)'nin vefat tarihinden muhtemelen yirmi ya da otuz yıl sonraları, yani hicrî üçüncü asrın son çeyreğine doğru⁴³ olsa gerektir. Bunun en önemli kanıtı, hicrî üçüncü asrın başlarında vefat eden ve İbn Bâbeveyh (381/991) gibi sonraki yazarlar tarafından eserlerinden bazı alıntılar aktarılan iki önemli İmâmî âlim Ebû Sehl Nevbahtî (311/923) ve İbn Kibbe er-Razî'nin konuya ilişkin geliştirdikleri düşüncelerdir.

Ebû Sehl, gaybetten en fazla otuz yıl sonra yazdığı ifadelerinde, Gaib İmam'ın âlemde mevcut olup, zatının sabit olduğunu, korkusu yüzünden uzun süre gizli kalmasının bir sakıncasının bulunmadığını ve bu şekilde Allah'ın hüccetinin geçersiz olmayacağını ileri sürmekteydi.⁴⁴ Onun çağdaşı bir diğer İmâmî kelâmcı İbn Kibbe de, gaybetin yokluk demek olmadığını; insanın bir yerden kaybolmasının onun yokluğu anlamına gelmeyeceğini ve İmam'ın dostlarından değil düşmanlarından gizlendiğini izah etmeye çalışmaktaydı.⁴⁵

On iki İmam Şîasî çizgisindeki gaybet inancıyla ilgili bu en erken kanıtlar, dönemin Şîi fırka kitaplarında da yer almaktadır. Bunlar, her ikisi de 290/903'lü yıllarda tamamlandığı sanılan Hasan b. Musa en-Nevbahtî'nin (300/912) *Kitabu*

→

Hertford, s. 521; Henri Laoust, *İslam'da Ayrılkçı Görüşler*, s. 95.

⁴³ Krş. Mostafa Vaziri, *The Emergence of Islam: Prophecy, Imamate, and Messianism in Perspective*, s. 159;

Kohlberg, Etan, *From Imamiyya to Ithna-'Ashariyya*, ss. 521-522.

⁴⁴ İbn Bâbeveyh, *Kemâlü'd-Dîn*, I, 90-91.

⁴⁵ İbn Bâbeveyh, *Kemâlü'd-Dîn*, I, 61, 85.

Fırakü's-Şîa'sı ve Ebu'l-Halef el-Eş'arî el-Kummî'nin (301/914) *Kitabu'l-Makâlât ve'l-Fırak'*ıdır. Hasan el-Askerî'nin ölümünden sonra Şîî toplumun parçalara ayrılmasına geniş yer veren bu iki eser, bazı konularla ilgili farklı rivayetler aktarmış olsalar da, mezhepler ve İmâmiyye ile ilgili açıklamalarında hemfikirdirler.

Nevbahti ve Kummî, İmâmiyye'nin, Hasan el-Askerî'nin öldüğüne ve onun, kendi sulbünden birini yerine halef bıraktığına ve bu halefin, dönüp kendi durumunu ilan ve izhar edinceye kadar imametinin devam edeceğine inandığını söylerler. Bu fırkaya göre, Gaib İmam düşmanlarından korktuğu için gizlenmiş olup, Allah'ın örtüsüyle kapalı olduğundan gözükmez. Allah, onun ortaya çıkmasından veya gizlenmesinden hangisini isterse onu emreder. Gaib imam, “imam oğlu imam” ve “vasi oğlu vasi” olarak tanınır; kıyam etmeden önce de ona uyulması gerekir.⁴⁶

Söz konusu iki eserden aktardıklarımızda da görüldüğü gibi On ikinci İmam'ın gaybeti fikri, dönemin İmâmî âlimlerin eserlerinde açıkça yerini almıştır. Fakat konuyla ilgili Şîî hadislerinin tam olarak ne zaman kayda geçirildiğini belirlemek oldukça zordur. Tespit edilebildiği kadarıyla On ikinci İmam'ın gaybetine rivayet bazında ilk yer veren âlimin, Ali b. İbrahim el-Kummî (307/919) olduğu anlaşılmaktadır. O, *Tefsir'*inin bir yerinde, Kâim'in gaybeti, harbi ve saklanması'nın Hz. Musa'nın durumuna benzediği, yani korktuğundan dolayı saklandığı⁴⁷ şeklinde bir rivayet aktarır. Fakat “Kâim”in on ikinci imam olduğundan bahsetmez. Ancak, eserinin başka bir yerinde meşhur Hızır rivayetine, sonuncusunun Kâim olduğu on iki imamın her birinin isminin belirtildiği şekliyle⁴⁸ yer verir. Bu rivayetler dışında gaybetle ilgili herhangi bir atıfta bulunmaz. Bu durum bize, gaybetin On ikinci İmam hakkında olacağı düşüncesinin Ali b. İbrahim el-Kummî tarafından da bilindiği intibahı vermektedir. Onun gaybet konusuna fazla yer vermemiş olmasının sebebi ise, ya eserini yazdığı dönemde bu tür rivayetlerin tamamen şekillenmemiş olması, ya da onun bu eserinin bir tefsir çalışması olmasından kaynaklanmış olsa gerektir. Diğer bir İmâmî müfessir Ayyâşî (320/932) ise

⁴⁶ Bkz. Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, ss. 90-93.

⁴⁷ Ali b. İbrahim b. Hâşim el-Kummî (307/919), *Tefsiru'l-Kummî*, Kum 1404, II, 134.

⁴⁸ Hızır ile ilgili rivayette özetle şöyle denmektedir: Ebû Ca'fer es-Sanî Muhammed b. Ali (Onuncu İmam)'ın anlattığına göre Hızır, yanında Hasan b. Ali ve Selman el-Farisi'nin bulunduğu bir ortamda Ali'nin yanına gelerek birtakım sorular sorup ardından kendisi cevaplamaya başlar. Hızır, kendi sorduğu soruların birinin yanıtında şöyle der: “Allah'tan başka ilah olmadığına şahadet ederim ve ona inanmaya devam edeceğim, Muhammed'in Allah'ın resûlü olduğuna şahadet ederim ve edeceğim, sen (ey Ali) onun vasisi ve ondan sonra onun el-kaim bi'l-hüccesi olduğuna şahadet ederim ve etmeye devam edeceğim.” Hızır, Ali'nin yanında duran oğlu Hasan'a da işaret ederek aynı şeyleri söyler. Sonra da Hüseyin hakkında aynı şeyleri tekrar eder. Bu şekilde on bir imam sıralandıktan sonra on ikinci imama gelir ve şöyle der: “Hasan b. Ali'nin oğlu olan ve ortaya çıkıp, zulümle dolu yeryüzünü adalete kavuşturana kadar künyelenemeyip isimlendirilemeyecek olan bir adama şahadet ederim. Allah'ın selamı, rahmeti ve bereketi onun üzerine olsun ey Müminlerin Emiri “ der ve gider. (Her bir imamın isminin ayrı ayrı zikredildiği bu rivayet için bkz. Ali b. İbrahim el-Kummî, *Tefsiru'l-Kummî*, II, 45; Küleynî, *el-Kâfî*, II, 468-470; Kummî (Baba Sadûk), *el-İmâme ve't-Tabsıra mine'l-Hayre*, ss. 107-108.

Tefsir'inde, "*Sâhibu Hâze'l-Emr*'in bu fırkalardan bazıları içerisinde bir gaybeti olacaktır"⁴⁹ şeklinde Muhammed el-Bakır'dan bir rivayet aktarır. Bunun dışında ne gaybet konusuna ne de On ikinci İmam'ın gaybetine değinir.

Bilinen çalışmalar arasında, On ikinci İmam'ın gaybete gittiği şeklindeki rivayetleri ilk gündeme getirenler ise, Küleynî (329/941) ve Ali b. Hüseyin el-Kummî (329/941) olmuştur. Küleynî bu konuda, Yedinci İmam Musa Kâzım (183/799)'ın gaybetinin iddia edilip kanıtlandığı Vakıfî gaybet kitaplarından yararlanmış gözükmektedir. Ancak Yedinci İmam'ın yeri On ikinci İmam'la değiştirilerek, gaybete giden son imamın Muhammed b. el-Hasan olduğu şeklinde yeniden yorumlanmıştır. Küleynî, *Usûlü'l-Kâfi*'sinde konuyla ilgili rivayet ettiği otuz bir tane hadîse "*Babun fi'l-Gaybe*" adında özel bir bölüm ayırmıştır.⁵⁰ İmam'ın gaybetinin, ortaya çıkışından önce olması gerektiğini⁵¹ söyleyen Küleynî'de, gaybete gidecek imamın on ikincisi olacağına yönelik atıflar son derece açıktır. Mesela Hz. Ali'ye dayandırılan bir rivayette, "ardımda evlâdımdan on birincisinin doğumunu düşünüyorum, onun için gaybet ve şaşkınlık dönemi vardır"⁵² denerek on ikinci imamın gaybete gireceği belirgin bir şekilde vurgulanmaktadır. Yine Musa b. Cafer'in "Gaybete gidecek olanın yedinci evlâdın beşinci torunu olduğu, ancak yedinci oğuldan beşincisi kimdir?" diye sorulunca, aklınız buna ermez, hayalleriniz bunu taşıyamaz, yaşadığınız takdirde görürsünüz"⁵³ dediği ifade edilmektedir. Küleynî bu rivayetle hem gaybetin On ikinci İmam'ın şahsında gerçekleşeceği fikrini ispat etmeye çalışmış, hem de On ikinci İmam'ın isminin açıklanmasında çekinceli davranmıştır.

Yukarıda ifade edilenlerden de anlaşılacağı gibi On ikinci İmam'ın gaybeti ile ilgili temel rivayetlerin önemli bir kısmı, Küleynî'nin eseriyle birlikte kayda geçirilmiş oldu. Fakat bu rivayetlerin işlenmesi ve üzerine bina edildiği belli bir doktrinin parçası haline gelmesi için bu dönem henüz çok erkendir. Zira gaybet düşüncesinin tam bir inanç esası şeklindeki ilânı ve konuyla ilgili tüm rivayetlerin oluşması, İmâmiyye'nin Hasan el-Askerî (260/874) sonrası oluşan diğer gruplardan tamamen ayrışmasıyla sağlanmıştır. Bu nihaî yorum, Nu'manî'nin iki gaybet görüşünden sonra eserini kaleme alan İbn Bâbeveyh (381/991) tarafından gündeme getirilmiştir.

İbn Bâbeveyh'ten önce Ahbarî müellif en-Nu'manî (360/971), Küleynî'nin kayda geçirmiş olduğu birtakım rivayetlere daha sonra başkalarını da eklemiş ve böylece yeni bir yorumlamaya gitmiştir. Nu'manî, gaybetin iki şeklini, ikinci gaybetin başlamasından sonra 342/953'lerde yazdığı *Kitabu'l-Ğaybe*'sinde ayrıntı-

⁴⁹ Ayyâşî, *Tefsiru'l-Ayyâşî*, II, 61.

⁵⁰ Bkz. Küleynî, *el-Kâfi*, II, 132-145.

⁵¹ Küleynî, *el-Kâfi*, II, 135.

⁵² Küleynî, *el-Kâfi*, II, 136.

⁵³ Küleynî, *el-Kâfi*, II, 133.

larıyla ele almış ve ikinci gaybetin daha uzun olacağını söylemişti.⁵⁴ İbn Bâbeveyh ise, gaybeti tam anlamıyla itikadi bir çerçevede ele alarak, Mehdî'yi ve onun gaybette olduğunu bilmeyenin imanının eksik kalacağını iddia etmiştir. Çünkü ona göre, imamlar On ikinci İmam'ın gaybetini önceden haber vermişti.⁵⁵

İbn Bâbeveyh, bu düşüncesini Hz. Peygamber'den geldiğini iddia ettiği bir hadisle de desteklemeye çalışır. Aktardığı söz konusu rivayette, Resûlullah'ın "Kim gaybeti zamanında çocuklarımdan olan Kâim'i inkâr ederse öldüğünde cahiliye üzere ölür" dediği⁵⁶ ileri sürülmüştür.

İmâmiyye gaybet inancının önemi İbn Bâbeveyh tarafından bu şekilde ortaya konmasının ardından Şeyh Müfid (413/1022),⁵⁷ Şerif el-Murtaza (436/1044) ve Tûsî (460/1067) gibi kelâmcılar, tüm zamanlarda bir imamın bulunması ve bunun masum olmasının zorunluluğundan hareketle, o ana kadarki iddiaları rasyonel argümanlarla izah etmeye girişmişlerdir.

İmâmî âlimler, On ikinci İmam'ın gaybetteki durumuyla ilgili bilgileri verdikten sonra onun bu durumunu daha iyi izah edebilmek amacıyla ilk baştan itibaren peygamberlerin gaybetlerini gündeme getirmişlerdi. Gizlenmenin peygamberlerin sünneti olduğunu⁵⁸ iddia ederek neredeyse tüm peygamberlerin gaybete girdiklerini ileri sürmüşlerdir. Cafer es-Sadık'a nispet edilen bir rivayette, gaybet sahibinin durumu Hz. Yusuf'a benzetilmiştir. Yusuf'un, kendisine ihanet eden kardeşlerini tanıdığı, fakat onların Yusuf'u tanıyamadığı söylenerek, Allah'ın Yusuf için takdir ettiğinin insanlara hüccet olarak gönderdiği Kâim için de yapmasına bir engel bulunmadığı ifade edilmiştir. Onlara göre, bir gün gelecek, tıpkı Yusuf'un kendini tanıttığı gibi Kâim de kendini açığa vuracaktır.⁵⁹ Başka bir rivayette ise, gizliliğinden sonra parlak yıldız gibi ortaya çıkarak gecenin karanlı-

⁵⁴ Nu'manî'ye göre birinci gaybet, imamlar arasında sefirlerin aracılık yaptığı dönemdir. Bu dönem, sınırlı bir zamanı kapsayan ve süresinin tamamlandığı "el-Ğaybetü'l-Kasîra"dır. Sefirler de, gaybeti durumunda imamlar Şîa arasında bir delil(alem)dir. Ona göre kullar üzerindeki imtihan dönemi tamamlanınca sefirler (deliller) ortadan kalkar ve şaşkınlık gerçekleşene kadar da gözükmeyizler. Bu şekilde ikinci gaybet durumu gerçekleşir. İkinci gaybet ise, Allah'ın dileği doğrultusunda, bir sebebe dayalı olarak sefir ve araçların kalktığı kâinat için planlanan bir dönemdir. Bu zaman da gelmiştir. Bu dönem boyunca imtihan, sınav, deneme, eleme ve arınma gibi etmenlerin tümü gerçekleşecektir. Ona göre tüm bu anlattıkları, imamın iki gaybeti olacağı ve kendilerinin ikinci gaybette yaşadıkları şeklindeki ifadesine açıklık getirmiştir. Nu'manî, *Kitabu'l-Ğaybe*, ss. 161, 173-174

⁵⁵ İbn Bâbeveyh, *Kemâlü'd-Dîn*, I, 19.

⁵⁶ İbn Bâbeveyh, *Kemâlü'd-Dîn*, II, 413.

⁵⁷ Şeyh Müfid'in gaybetle ilgili görüşleri için bkz. H. İbrahim Bulut, "Şeyh Müfid ve İmâmiyye Ekolünde Gaybet İnancının Aklileşmesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX /1, 2005, ss. 175-202.

⁵⁸ Bkz. Nu'manî, *Kitabu'l-Ğaybe*, s. 165.

⁵⁹ Küleynî, *Usulü'l-Kâfi*, II, 134; İbn Bâbeveyh, *Kemâlü'd-Dîn*, I, 144-145; Avni İlhan, "Gaybet," *DİA*, XIII, 411. Onikinci İmam'ın durumunun Hz. Musa'ya benzetilmek istendiği başka bir rivayette Ca'fer Sadık'ın şöyle dediği ifade edilmiştir: "Kaim için Musa b. İmran'ın sünneti vardır. Musa b. İmran'ın sünneti, doğumunun gizli olması ve kavminden gaybetidir. O, 22 yıl kavminden kayıptı. Kummî, *el-İmame ve't-Tabsıra mine'l-Hayre*, s. 109.

ğını aydınlayacağı, zamanında onu idrak edenlerin içlerinin ferahlayacağı⁶⁰ anlaşılmaktadır.

Tüm buraya kadar ifade ettiklerimizden de anlaşılacağı üzere Kat'iyye Şiâsi, Musa Kâzım'dan itibaren her bir imamın ölümünün ardından parçalara ayrılıp ardından tekrar toparlanabilmişti. Ancak Hasan el-Askerî (260/874)'nin halefsiz ölümüyle durum değişmiştir. Bu yeni şartlar ilk anda Kat'iyye içerisinde katı bölünmelere neden olduysa da uzun vadede onların İmâmiyye etrafında kenetlenmelerini sağlamıştır. Kendi içlerinde çok yoğun tartışmalar yaşadıkları bu dönemde On ikinci İmam'ın gaybeti görüşü etrafında toparlanmaları, yine ikinci nesil olarak adlandırabileceğimiz kelâmcıları sayesinde olmuştur. Bu âlimler, Allah'la ilgili teşbih, bedâ, Allah'ın günah olan bir şeyi veya itaatsizliği isteyebileceği ve Kur'an'ın değiştirilmiş olduğu gibi düşüncelere sahip gulat görüşlü Şiî çoğunluğun⁶¹ aksine, o dönemde Mu'tezilî doktrine bağlı küçük bir Şiî cemaati temsil ediyorlardı. Bunlar şüphesiz, Bağdad'da Nevbaht ailesi etrafında toplanmış olan küçük bir gruptu.⁶² Yeni fikirler ile birlikte aklî izahların formüle edilip geliştirilmesi bunlar sayesinde olmuştur.

Aralarında İbn Memlûk el-İsbahanî,⁶³ Hasan b. Musa en-Nevbahtî (300/912), Ebû Sehl İsmail b. Ali en-Nevbahtî (311/923) ve İbn Kibbe er-Razî'nin bulunduğu ikinci nesil Şiî kelâmcılar, çağdaşları olan Mu'tezilîlerle önceki tartışmaların benzerlerini yaptılar. İlk nesil kelâmcılarının kısa ve özlü değerlendirmelerini incelikle ele alarak Mu'tezile ve diğer düşünce ekollerinin savunduğu fikirleri esaslı bir şekilde reddetme gayretine girdiler.⁶⁴ İmametle ilgili öne sürdükleri aklî delillerle İmâmiyye ekolünün prensiplerini oluşturdular. İmamet ilkesini nübüvvet doktriniyle birlikte ele alarak Şiî kelâmının bir parçası haline getirdiler. Nevbahtîler ve İbn Kibbe'nin gaybet yorumlarıyla birlikte de İmâmiyye inanç esaslarının temelleri tamamen atılmış oldu.

İmâmiyye'ye göre gaybet, Hz. Âdem, İdris, Nuh, İbrahim, Yusuf, Musa, İsa ve Hz. Muhammed'in sünneti ve davranış tarzıdır.⁶⁵ Hz. Peygamber, On ikinci İmam Muhammed el-Mehdî el-Muntazar'ın, isim, künye, vücut yapısı ve davranış yönünden kendisine benzeyeceğini, onunla birlikte insanların sapıklığa düşeceği bir gaybet ve bocalama dönemi başlayacağını, daha sonra karanlıkları delen

⁶⁰ Küleynî, *el-Kâfi*, II, 142; Mes'udî, *İsbâtü'l-Vasıyyeti li'l-İmam Ali b. Ebi Talib*, s. 279.

⁶¹ Eş'arî, *Makâlât*, I, 82-83, 120.

⁶² Krş. Momen, *An Introduction*, ss. 74, 77.

⁶³ Önceden Mu'tezilî olan İbn Memlûk, daha sonra dönemin en önemli Şiî kelâmcılarından biri kabul edilmiştir. Ebû Ali el-Cubbaî ile birlikte ve Ebû Muhammed el-Kasım b. Muhammed el-Kerhî'nin bulunduğu imamet ve onun tespiti konusunda bir meclisi vardı. "*Kitabu'l-İmame*" ve tamamlamadığı çalışması "*Kitabu Nakzi'l-İmâme alâ Ebi Ali*" gibi birçok eser yazmıştır. İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, s. 226; Necaşî, *Ricalü'n-Necaşî*, ss. 380-381.

⁶⁴ Krş. Abdulaziz Abdulhussein Sachedina, *The Just Ruler (al-Sultan al-Adil) in The Shi'ite Islam*, ss. 83-84.

⁶⁵ İbn Bâbeveyh, *Kemâlü'd-Din*, II, 350.

bir göktaşı gibi döneceğini, zulümle dolmuş yeryüzünü adaletle dolduracağını açıklamıştır.⁶⁶ Muhammed el-Mehdî'nin gaybete gireceği, Hz. Peygamber, Hz. Fâtıma ve on iki imam tarafından da açıkça ortaya konulduğu gibi,⁶⁷ önceden beri sabittir.⁶⁸

İmâmiyye, On ikinci İmam'ın ilk gaybeti döneminde (260/874-328/940) imamla görüşerek onunla Şîîler arasındaki irtibatı sağladığını iddia ettikleri dört kişiye sefir adını vermiştir. Onlara göre bu kişiler, Ebû Amr Osman b. Saîd el-Ömerî (260-267/874-880 arası), oğlu Ebû Cafer Muhammed b. Osman b. Saîd el-Ömerî (305/917-918), Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Ruh en-Nevbahtî (326/939) ve Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed es-Semurrî (328/940)'dir. Söz konusu kişilerin ard arda görev yaptıkları bu döneme de "Sefirler Dönemi" veya "Küçük Gaybet Dönemi" demişlerdir.⁶⁹

SONUÇ

Müslümanlar arasındaki ilk gaybet iddiaları, hicrî birinci asrın sonlarına doğru gaybete gittiği ileri sürülen Muhammed b. el-Hanefiyye (81/700)'nin ölümünden sonra ortaya çıkmıştır. Ardından birçok şahısla ilgili gündeme gelen bu düşünce, hicrî üçüncü asrın başlarından itibaren özellikle Şîî gruplar arasında yaygınlık kazanmış ve Yahya b. Ömer (250/864)'in ölümüyle ilgili iddialarda da görüldüğü gibi daha geniş kitleler tarafından benimsenmeye başlamıştır.

260/873 yılında, "Kat'iyye" diye nitelenen önemli bir Şîî kitlenin imam olarak gördüğü Hasan el-Askerî'nin, ardında bir halef bırakmadan vefatı imametini seyir çizgisini değiştirmiştir. Bu durum, vasiyyet inancından dolayı imamsız kalmayı bir türlü kabullenemeyen Kat'iyye Şîîleri içerisinde yoğun tartışmalara yol açmıştır. Daha önce özellikle Musa Kâzım (183/799)'in ölümünden sonra gündeme gelen Vakıfî gaybet iddialarının zamanla "on iki imam hadislerine" dönüşmesi, bu dönemde yaşanan tartışmaların seyrine yön vermiştir. İmâmiyye diye nitelenen bir grup azınlık, söz konusu Vakıfî rivayetlerden de destek alarak Hasan el-Askerî'nin gizli bir oğlunun olduğunu ve bu çocuğun gaybete gittiğini iddia etmiştir.

Ebû Sehl İsmail b. Ali en-Nevbahtî, Hasan b. Musa en-Nevbahtî ve İbn Kıbbe er-Razî'nin başını çektiği İmâmiyye kelâmcıları, İmam'ın gaybetini imamet doktrininin geçerliliği ve mantıksal sonucu sayarak, gaybetin yokluk anlamına gelmediğini ispat etmeye çalışmışlar ve bu şekilde İmâmiyye gaybet iddialarının benimsenmesinde büyük fonksiyon üstlenmişlerdir.

Mevcut çalışmalar içerisinde On ikinci İmam'ın gaybetine rivayet bazında ilk yer veren eserin, Ali b. İbrahim el-Kummî'nin *Tefsîr'i* olduğu anlaşılmaktadır.

⁶⁶ İbn Bâbeveyh, *Kemâlü'd-Dîn*, I, 287.

⁶⁷ İbn Bâbeveyh, *Kemâlü'd-Dîn*, I, 256-332, II, 333-385.

⁶⁸ Kaşânî, *İlmü'l-Yakîn fî Usûli'd-Dîn*, II, 772.

⁶⁹ Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Cemil Hakyemez, *Gaybet İnanç ve Şîîlik'teki Yeri*.

Ali b. İbrahim el-Kummî gibi Şii hadisçiler tarafından hicrî üçüncü asrın sonunda gündeme getirilen bu rivayetler, daha sonra Küleynî'nin *el-Kâfi*'sinde bir araya toplanmıştır. Gaybet'in değişmez bir İmâmî inanç olarak benimsenmeye başlaması ise, İmâmiyye'nin diğer Şii gruplardan tamamen farklılaşması sonucu olmuştur. Nu'manî'nin iki gaybet yorumundan sonra İbn Bâbeveyh, gaybetin değişmez iman esaslarından biri olduğunu ileri sürmüştür.

KAYNAKÇA

- Arjomand, Said Amir, *The Crisis of the Imamate and the Institution of Occultation in Twelver Shi'ism: A Sociohistorical Perspective*, Int.I. Middle East Stud. 28 (1996).
- Ayyâşî, Ebu'n-Nasr Muhammed b. Mesud b. Muhammed el-Ayyâşî es-Sülemî (320/932), *Tefsiru'l-Ayyâşî*, Beyrut 1411/1991.
- Bağdadi, Abdülkahir Tahir b. Muhammed (429/1038), *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara 1991.
- Bulut, H. İbrahim, "Şii fırkalarda Gaybet ve Ric'at İnancı", *İslamiyat Dergisi*, 8(2004), ss. 139-156.
- , "Şeyh Müfid ve İmâmiyye Ekolünde Gaybet İnancının Aklileşmesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX /1, 2005, ss. 175-202.
- Daftary, Ferhad, *İsmaililer; Tarih ve Kuram*, çev. Ercüment Özkaya, Ankara 2001.
- Ebû Hâtim er-Razî, Ahmed b. Hamdan b. Ahmed er-Razî (322/933 veya 324/936), *Kitâbü'z-Zîne fi'l-Kelimâtü'l-İslâmiyye*, thk. Abdullah Selam es-Samerrâî, Bağdat 1988.
- Eş'ari, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Basri (324/935), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-Musallîn*, thk. M. Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut 1990.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, "Gaib" *DİA*, c. XIII.
- Hakyemez, Cemil, *Gaybet İnancı ve Şiilik'teki Yeri*, Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 2004.
- Hodgson, Marshall G.S., *İslâm'ın Serüveni*, İstanbul 1993.
- İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem (314/926), *el-Fütûh*, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1406/1986.
- İbn Bâbeveyh el-Kummî (Şeyh Sadûk), Ebû Cafer Muhammed b. Ali (381/991), *Kemâlû'd-Dîn ve Temâmü'n-Ni'me*, Darü'l-Kütübü'l-İslâmiyye, Kum 1395/1975.
- İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Ebî Ya'kûb (385/955), *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd, Daru'l-Mesîre, Beyrut 1988.
- İlhan, Avni, *Mehdîlik*, İstanbul 1993.
- , "Gaybet", *DİA*, c. XIII.
- İsfahanî, Ebu'l-Ferec Ali b. el-Hüseyin (356/966), *Mekâtilü't-Talibiyyîn*, thk. Seyyid Ahmed Sakr, Beyrut ts.
- Kadî Abdulcebbar, Kadî'l-Kudat Abdulcebbar b. Ahmed (415/1020), *el-Muğni fi Ebvâbi't-Tevhid*, thk. Tefik et-Tavi ve Said Zayid, ts.
- Kohlberg, Etan, "From İmâmiye to Ithna-'Ashariyya", *BSOAS*, XXXIX, 521-534, 1976, Hertford.

- Korkmaz, Sıddık, *Tarihin Tahrifi –İbn Sebe Meselesi-*, Ankara 2005.
- Küleynî, Ebû Cafer Muhammed b. Ya'kub er-Razi (329/941), *el-Kâfi fî İlmî'd-Din*, Farsça tercüme ve şerhi ile birlikte, thk. Seyyid Cevad Mustafa, Tahran ts.
- Kummî, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Bâbeveyh el-Kummî (Baba Sadûk) (329/941), *el-İmâme ve't-Tabsıra mine'l-Hayre*, Kum 1985.
- Kutluay, Yaşar, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara 1965.
- Laoust, Henri, *İslam'da Ayrılkçı Görüşler*, çev. E. Ruhi Fıglalı-Sabri Hizmetli, İstanbul 1999.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Hudhalî el-Bağdadi (346/957-958), *Murâcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, thk. M. Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut 1408/1988.
- , *İsbâtü'l-Vasıyyeti li'l-İmam Ali b. Ebî Talib*, Beyrut 1409/1988.
- Momen, Moojan, *An Introduction to Shi'i Islam*. Yale U.P. London 1985.
- en-Nâşî el-Ekber, Abdullah b. Muhammed, (293/906), *Mesâilü'l-İmâme*, Beyrut 1971.
- Necâşî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Ahmed (450/1058-9), *Ricâlü'n-Necâşî*, (II cilt), İntişarât-i Camii'l-Müderrişîn, Kum 1407.
- Neşvânü'l-Himyerî, Ebû Saîd (573/1175), *Hâru'l-İn*, thk. Kemal Mustafa, Beyrut 1985.
- Nevehtî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Musa (300/912), *Fıraku's-Şîa*, Matbaatü'd-Devle, İstanbul 1931.
- Nu'manî, el-Katip Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrahim (360/971), *Kitabu'l-Çaybe*, thk. Ali Ekber el-Ğufari, Tahran 1397.
- Sachedina, Abdulaziz Abdulhussein, *Islamic Messianism: The Idea of Mahdi in Twelver Shi'ism*, Albany: State University of New York, 1981.
- , *The Just Ruler (al-Sultan al-Adil) in The Shi'ite Islam*, Oxford University Press, New York 1988.
- Şeyh Müfîd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. En-Numanî el-Ukberî el-Bağdadi (413/1022), *el-İrşâd*, Kum 1413.
- , *el-Fusûlü'l-Muhtâra mine'l-Uyûni ve'l-Mehâsin*, Beyrut 1405/1985.
- Taberi, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulâk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Dârü'l-Meârif, Kahire ts.
- Tûsî, Ebû Cafer Muhammed b. Hasan (460/1067), *Kitabu'l-Çaybe*, thk. İbâdullah Tahrani ve Ali Ahmed Nâsîh, Kum 1417.
- Vaziri, Mostafa, *The Emergence of Islam: Prophecy, Imamate and Messianism in Perspective*, Ph.D. NewYork 1992.
- Wadad al-Qadi, "The Development of the Term **Ghulat** in Muslim Literature with Special Reference to the Kaysaniyya", *Akten das for Arabistik und Islamwissenschaft*, Göttingen, August 1974.
- Yakûbî, Ahmed b. Ebî Yakub b. Cafer b. Vehb (292/905), *Tarihu'l-Yakûbî*, Dâru Sâdir, Beyrut 1992/1412.